

ՎԻՃԱՐԿՈՒՄՆԵՐ, ՆՇՈՒՄՆԵՐ,
ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

DISCUSSIONS, NOTES

ET COMMUNICATIONS

ԻՆՉՈՒՒ ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐԸ ԳԱՐՁԱԽ
ՄԽԻԹԱՐ ՍԵԲԱՍՏԱՅՈՒ ՎԵՐՋԻՆ ՀԱՆԳՐՈՒԱՆԸ
ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՄՇՏՆՁԵՆԱԿԱՆ
ՈՒՍՏԱՏԵՂԻՆ

Երբ վերականգնման յեղափոխիչ լոյսը՝ ներթափանցի նաեւ հայոց գիտութեան ու մշակոյթին, հին ու նոր բոլոր ծալքերը, անտարակոյս, անարդար մոռացումից վեր կը խոյանան սրբացման արժանի դէմքեր, յիշատակներ, կը վերազնահատուեն ծանր երկունքի հոգեւոր եւ իմացական բոլոր արժէքները: Այս դէպքում, ահա, հարկ կը լինի աստիճանաբար վերանայել ու լրացնել հայ ժողովրդի պատմութեան, գրականութեան ու արուեստի առանձին հրատարակութիւններ՝ ակադեմական բազմահատորեակներ, գիտական բնագրերի ժողովածուներ, մենագրական ուսումնասիրութիւններ, դասագրքեր: Հարկ կը լինի նոր հայեացք նետել նաեւ հայոց գաղթավայրերի պատմութեանը, որին բարոյական պարտք ունի հայագիտութեան արդի եւ ապագայ մշակներից իւրաքանչիւրը, ովքեր կոչուած են տեսնելու անցեալի ժառանգութեան զնահատութեան հարցում եղած սխալները, շրջանցումները, ծայրայեղութիւնները, որոշել նրանց չափերն ու սահմանները եւ բացել ճշմարտութեան վարագոյրը՝ ազգային ինքնաճանաչման նշանաբանով:

Անտարակոյս, զնահատելի է այն փաստը, որ վերջին տասնամեակներում ստեղծուել են բազմաթիւ աշխատութիւններ հայ եւ այլ ժողովրդների պատմա-քաղաքական, առեւտրա-տնտեսական, գրական-մշակութային եւ այլ կապերի ու փոխյարաբերութիւնների վերաբերեալ: Բաւական է յիշել, որ «Հայ ժողովրդի պատմութեան» միայն չորրորդ հատորում (տպ. 1976 թ.) «Հայկական գաղթավայրեր 12-18րդ դարերում» խորագրի տակ, առանձին բաժիններով ներկայացուած է՝ Պոլսոյ, Չմիւռնիայի, Սիրիայի, Եգիպտոսի, Նոր Զուղայի, Հնդկաստանի, Ղրիմի, Ուկրաինայի, Լեհաստանի, Բուլղարիայի, Հունգարիայի, Մոլդովիայի եւ այլ հայ գաղթավայրերի պատմութիւնը: Բնականաբար առաւել հանգամանալից ներկայացուած են Աստրախանի, Հարաւային Ռուսաստանի, Մոսկուայի, Պետերբուրգի հայ գաղութ-

ների կեանքն ու գործունեությունը: Նոյն սկզբունքով մեծ ու փոքր գաղթավայրերի նոր ժամանակների համակողմանի պատմությունն է շարադրում նաեւ «Հայ ժողովրդի պատմություն» հինգերորդ, վեցերորդ եւ եօթներորդ հատորներում: Դարձեալ իբրեւ նուաճում պէտք է յիշել նաեւ, որ ստեղծուել են Հնդկաստանում (Մադրաս, Կալկաթա)՝ Շահամիրեաններին, Ռուսաստանում (Պետերբուրգ, Մոսկուայ)՝ Լազարեաններին, Վրաստանում (Թիֆլիս)՝ Յովնաթանեաններին նուիրուած գիտական առանձին ուսումնասիրություններ եւ այլն:

Սակայն, ցաւօք նման աշխատություններ չեն ստեղծուել ամենահին եւ ամենահարուստ հայ գաղթավայրից մէկի՝ Իտալիայի մասին: «Հայ ժողովրդի պատմություն» բազմահատորեակի վերեւում ներկայացուած լայն ծրագրերից դուրս են մնացել իտալահայ, վենետիկահայ գաղութները, Վենետիկի Միսիթարեան Միաբանութեան դարագլխային ամբողջական պատմութիւնը, նրա ղեկավարած դպրոցական կրթական շարժումը սփիւռքում, նրա բաղադրիչ մասը կազմող Վենետիկի Միսիթարեան Միաբանութեան կեանքն ու գործը՝ անհրաժեշտ չափով... Աւելին: Մայր Հայրենիքի ընթերցողը շուրջ 70 տարուայ իր պետական կեանքի պատմութեան մէջ չունեցաւ իտալահայ գաղթավայրի, իտալական հիւրընկալ ժողովրդի ծոցում հաստատուած «մշտնջենաւոր» ակադեմական, գիտական-կրթական աշխարհաճանաչ Ս. Ղազարի դպրոցի, նրա հիմնադիր եւ առաջնորդ՝ «Նոր առաքեալ», «Երկրորդ Մաշտոց»՝ «Նոր Լուսաւորիչ», «Հանճարեղ Միսիթար» Սեբաստացու մասին գէթ մի փոքրիկ, հանրամատչելի գրքոյկ, թող թէ գիտական բազմաբնոյթ հետազոտությունների շարքեր: Առաւել զարմանալին այն է, որ 18-20րդ դարերի հայ, ռուս, եւրոպացի նշանաւոր բազմաթիւ գործիչներ իրենց համապատասխան աշխատություններով, առանձին գրքերով, յօդուածներով, նամակներով, բանաստեղծություններով, հիացական զնահատականներով եւ ընդհանրացումներով իսկ չօգնեցին մեզ սթափուելու, ճանաչելու իտալահայ գաղութը, նրա ծոցում սնունդ առած ու բարգաւաճած Միսիթարեան Միաբանութեան եռադարեան կեանքի պատմությունը, խոնարհուելու բազմատանը հայի, լուսանորոգն Միսիթար Սեբաստացու մեծ վաստակի առջեւ, ինչ-ինչ եղանակներով յաւերժացնելու նրա եւ նրա արժանաւոր յաջորդների յիշատակները: Այս բոլորը, անշուշտ, վերադառնաւ չին, այլ հիւանդագին, անհիմն զգուշաւորութեան տխուր հետեւանքներ...: Բայց, փառք նախախնամութեանը, մտաւոր ճանաչման անթափանց վարագոյրը փոքր-ինչ շարժուեց եւ 1976 թուականին, Միսիթար Սեբաստացու ծննդեան եռադարեան տարեդարձին, տարեդարձ, որ փառահեղօրէն նշուեց Վենետիկի Դոժերի հռչակաւոր պալատում եւ սփիւռքում, Մաշտոցեան Մատենադարանում (ներքին գերագոյն փանքերի գնով) տեղի ունեցաւ մի համեստ, «Անաղմուկ» գիտաժողով... ցաւօք երբ

խնդիր եղաւ թոյլատրելու, որ այդ օրը Լուսինէ Զաքարեանի կատարմամբ Հնչի Մխիթար Սեբաստացու «Օրօրը» (որը միշտ կատարում է Վենետիկի Սուրբ Մարկոսի երգչախումբը եւ կատարում են այլք՝ ամէնուր)՝ պատասխան եղաւ, թէ՛ շատ էք առաջ անցնում...:

«Ազգ մը, - գրում է մեծանուն գիտնական Արշակ Զօպանեանը, - որ Մխիթարի պէս նկարագիր մը ունի, իրաւումք չունի իմֆիմք յուսահատելու...: Մխիթարի կեանքը միմ է մարդկութիւնը պատուող այն հոյակապ դիւցազներգութիւններէն, ուր կը տեսնենք մարդ մը, որ միսմիսակ, իր հոգեկան կորուկէն ուրիշ որեւէ միջոց եւ գէնք չունենալով, ընկերական, բաղաժան, բնական բոլոր ոյժերուն ընդդիմադրութիւնը կը մուսնէ եւ կը յաջողի ոչնչից աշխարհ մը ստեղծել»:

*

* *

Արեւմտեան Եւրոպայում Իտալիան էր այն երկիրը ուր, միջին դարերից ի վեր, առաւել շատ ներթափանցեցին հայ ժողովրդի տարագիր շերտեր եւ նշանակալից դեր կատարեցին նրա տնտեսական ու մտաւորական կեանքում:

Այստեղ նկատենք նաեւ, որ Արեւմտեան եկեղեցու ղեկավարներ-կայացուցիչներից շատերը կրօնական տեսակէտներով էին ստանձնել վտարանդի հայութեան հովանաւորի դերը. սակայն հայ աշխարհական ու եկեղեցական դասերի հեռատես ներկայացուցիչները, հաշուի առնելով այդ տեսակէտները, խոհեմաբար օգտւում էին Եւրոպացի լուսամիտ հիւրընկալների հովանաւորութիւնից եւ գործում էին հայրենիքից հեռու՝ նրա յարատեւութեան ու առաջադիմութեան նշանաբանով:

Իտալական վերածննդի շրջանում, երբ Հայաստանը հիւժուում էր մոնղոլական բարբարոսական ցեղերի արշաւանքներից, Հռոմէական կայսրութեան եւ Վենետիկեան հասարակապետութեան ղեռնա շարունակական ծաղկման շրջանում, երբ տեղի ունեցաւ Ռուբինեան հայկական պետականութեան անկումը եւ անլի ուշ՝ Շահ-Աբասի պարտադրած արտագաղթը, հայրենիքից բնաւեր դարձած, հողմածեծ հայութեան առանձին զանգուածներ աստիճանաբար հաստատւում էին նաեւ իտալական քաղաքներում՝ Հռոմում, Ֆլորենցիայում, Միլանում, Ջենովայում, Նեապոլսում, Պիզայում, Պադուայում, Վերոնայում եւ այլուր: 12-13րդ դարերում իտալական շուրջ 40 քաղաքներում ապրում էին հայեր: Դեռեւս 6-7րդ դարերում բիւզանդական զօրամարտերում եղել են հայազգի հրամանատարներ (Ներսէս Պատրիկ (555-575), Իսահակ Հայկազն (625-645)). այդ դարերում Ռաֆեննա քաղաքի կայազօրի զբաղեցրած շրջանը կոչուել է «Արմենիա»)...

Սակայն աւանդութիւնը, ըստ երեւոյթին, ինչ-ինչ չափով ներգործում է պատմութեան զարգացման ընթացքի վրայ...: «Եթէ Հոռմը ստեղծեցիմ մարդիկ, ապա Վեներտիկն ստեղծեց Աստուած», – ասում են հնուց ի վեր: Եւ ահա, այս աստուածաստեղծ Վեներտիկին էր վիճակուած առաւել մեծ դեր կատարելու հայ-իտալական յարաբերութիւնների միջին եւ նոր դարերի պատմութեան մէջ: 12–13 դարերից ի վեր, յատկապէս 16–19րդ դարերում, հայերն այստեղ բացառիկ կշիռ ունէին: Լինելով աշխարհի ծովային վաճառահանութեան հզօր կենտրոններից մէկը, Վեներտիկն իր շուրջն է համախմբում Հայաստանի եւ հայաշատ պարսկական, թրքական քաղաքների տարագիր վաճառականների ու արհեստաւորների առանձին խմբեր եւ դառնում հայ վաճառականութեան մի առանձնաշնորհ գաղթականայր:

Հայ ժողովրդի տնտեսական, իրաւա-քաղաքական ընդհանուր կացութիւնը եւ մասնաւորապէս վեներտիկեան իրաւա-տնտեսական կեանքը ծնում են հայ-վեներտիկեան զրական, գիտական ու կրթական բազմաթիւ նշանակալից երեւոյթներ: Իտալական հողի վրայ գործում են հարիւրաւոր հայ մտաւորականներ՝ պետական, զինուորական ծառայողներ, վաճառականներ, որոնցից շատերը հայ եւ ընդհանուր հասարակական մտքի ու մշակոյթի պատմութեան մէջ թողել են անշնջելի հետք: Յունական կայսերական զօրքերի հռչակաւոր զօրավար Ներսէս Պատրիկի (Տրդ դար) անուան հետ է կապւում Վեներտիկում հայկական առաջին եկեղեցու եւ զրատան ստեղծումը, նշանաւոր ճանապարհորդներ, Մարտիրոս Երզնկացի (1491–1497), Սիմէոն Լեհացի (1611–1617) շրջում են Եւրոպայում եւ կարեւոր տեղեկութիւններ հաղորդում նաեւ Վեներտիկի մասին: Յակոբ Մեղապարտը 1512 թուականին Վեներտիկում հիմնադրում է հայկական առաջին տպարանը, հրապարակ հանում հայերէն առաջին տպագիր գիրքը, հայերէն աշխարհիկ բանաստեղծութեան առաջին տպագիր նմոշները:

16–17րդ դարերում Վեներտիկի առեւտրական խոշոր գործարքների մէջ ընդգրկւում են աւելի քան 2000 հայեր: Այստեղ ստեղծւում են հայոց խոշոր վաճառատներ (վաճառասեղաններ՝ Ս. Մարկոսի շրջակայքում): Հայերի համար ընդունւում է յատուկ սահմանադրութիւն: Վեներտիկում ստեղծւում են հայկական առանձին գրատուն, հիւրատուն՝ պանդուխտ եւ աղքատ հայերի համար եւ այլն:

Հայ-իտալական յարաբերութիւնների պատմութեան մէջ մասնագիտական ուսումնասիրութեան առատ նիւթ են տալիս յատկապէս Վեներտիկում հայոց հետ կապուած ճարտարապետական յուշարձանները, գերեզմանոցները, տապանաքարերը, դիմաքանդակները եւ այլ շինութիւններ: Քաղաքի բուն կենտրոնում է եղել հայկական Ս. Թէոդորոս եկեղեցին, որը յետագայում քանդուել է Ս. Մարկոսի տաճարի եւ դքսերի պալատի կառուցման պատճառով: Հայկական այդ եկե-

ղեցու տեղում այժմ խոյանում է մի վիթխարի յուշասին՝ աստիճանաւոր լայն վանդակով, որը խորհրդանշում է Ս. Թէոդորոս զորավարի պղնձեայ արձանը:

Ճարտարապետական մի հին ու հետաքրքիր կառույց է Վենետիկի հայոց Ս. Ոսկ վանքը (այժմ Մխիթարեան): Այն գտնւում է քաղաքի ցամաքային մասի կենտրոնում, Ս. Մարկոսից դէպի ձախ՝ խաչածեւ փողոցներով, չրջանցքներով, կամուրջներով: Այդ տարածքը ամբողջութեամբ անցեալում կոչուել է «Հայոց կղզի»: Ս. Ոսկը, կառուցուել է 1203 թուականին եւ այդ չրջանից անընդմէջ գործում է մինչեւ այսօր: Տաճարային շէնքերը շարունակ այս վանքի առաջնորդն է եղել նշանաւոր գիտնական, փիլիսոփայ եւ բանաստեղծ Ոսկատուր Էրզրումցի Առաքելեան: Վենետիկի նշանաւոր եկեղեցիներից Ս. Գէորգը նոյնպէս կապուած է վենետիկահայոց պատմութեան հետ: Այն հիմնադրուել է 1608 թուականին: Տաճարը վերանորոգելու ժամանակ՝ 1953-54 թթ. նրա յատկում յայտնաբերուել է հայկական գերեզմանոց: Այստեղ է թաղուած եղել նաեւ 18րդ դարի հայ եկեղեցական նշանաւոր գործիչ, Պոլսի պատրիարք Գէորգ վարդապետ Ղափանցին:

Վենետիկի Յոբի եկեղեցում է պահպանուած հայոց Հեթում Առաքին Թագաւորի պատկերը: Կան հայ-վենետիկեան կեանքին առնչուող գրաւոր՝ տպագիր եւ անտիպ բազմատեսակ աշխատութիւններ: 16րդ դարի նշանաւոր թարգմանիչ հայագէի Ոսկատուր Դաւրիժեցին Վենետիկում պարսկերէնից իտալերէնի թարգմանելով «Ուղեւորութիւններից որդւոց Սերենդիպպոյ արքային» երկը (տպ. 1557ին), առաջաբանում կարեւոր մանրամասնութիւններով ու կենդանի արուեստով նկարագրում է Վենետիկ քաղաքը եւ նրա բարքերը: Յովհաննէս եւ Ոսկատուր հայր եւ որդի Տէրգնցիները (16-17րդ դդ.) Վենետիկում հիմնադրում են հայոց նոր տպարան: Ոսկատուր Թոխաթցին (1614 թ.) «Յարմարեալ պատմութիւն Վենետիկոյ, փոքր ի շատէ ականատես եւ ոչ ականջալուր լեալ» իր չափածոյ պատմութեամբ ճանաչում ունի նաեւ իտալական գրականութեան մէջ: Ոսկատուր Էրզրումցին իր աստուածաբանական եւ յատկապէս գիտա-փիլիսոփայական, տեսական բազմահատոր աշխատութիւններով եւ գեղարուեստական, ուսուցողական չափածոյ երկերով («Համառօտական իմաստասիրութիւն կամ բովանդակութիւն ամենայն ուսմանց» եւ այլք) հայերին հաղորդակից է դարձնում եւրոպական նոր գիտութեան ու արուեստի նուաճումներին: 18րդ դարում Վենետիկում հանդէս է գալիս հայագէի մի այլ նշանաւոր դէմք՝ բանաստեղծ-փիլիսոփայ, երգիծաբան, թարգմանիչ, դրամատուրգ Զաքարիա Շահրիմանեանը (1709-1784 թթ.), որին վիճակուած էր զգալի դեր կատարելու ժամանակի իտալական գրականութեան պատմութեան մէջ: Զաքարիա Շահրիմանեանը թողել է բազմահատոր երկեր, որոնք տպագրուել են իտալերէն, սլաւոներէն, անգլե-

րէն եւ այլ լեզուներով: Զաքարիայի գրական փառքը կազմում է «էն-րիկոյ Վանատնի ճանապարհորդութիւնը» չորս հատորանոց վէպը, որ ժամանակի իտալական գրաքննադատութեան մէջ համարումով է քըն-նադատական, բարոյագիտական, երգիծական լաւագոյն ստեղծագործութիւն, որպիսին երբեւէ ունեցել է իտալական գրականութիւնը:

Յայտնի է, որ Իսրայէլ Օրին իր քաղաքական, ազատասիրական պայքարի իրականացման ճանապարհին գործակցում է նաեւ վենետ-կահայ ազատամիտ վաճառականների եւ այլ գործիչների հետ: Իսկ Ղափանի հերոսական մարտերի մասնակից Ստեփանոս Շահումեանը Վենետիկում, Ս. Ղազարում, Մխիթար Սեբաստացու հայեացքի տակ է շարադրում Դաւիթ Բեկի պատմութիւնը: Իտալիայում մեծ համբաւ է վայելում նաեւ հայազգի Վիկտորիա Աղանուրը, որն իր քնարական նրբագեղ երգերով երկրորդ Աղա-Նեգերին է ճանաչում իտալական գրականութեան մէջ եւ այլն:

Յոյժ հետաքրքրական է վենետիկահայոց երաժշտական կապերի պատմութիւն: Ս. Մարկոսի տաճարում, Ս. Յուստինիանոսի, Ս. Պա-չի, Ս. Ղազարի վանքերում, հնից մինչեւ այսօր, տարբեր առիթներով եկեղեցական եւ ազգային տօների ժամանակ հնչում են հայկական դասական երաժշտութեան ընտիր նմոյշները՝ աղօթքներ, շարական-ներ, տաղեր եւ այլ երգեր: Ըստ մասնագէտների, այդ երգերը կա-տարւում են միեւնոյն ճիշտ եւ անփոփոխ եղանակներով: Հայ երա-ժշտութեան պատմութեան յիշարժան էջերից մէկը եղաւ 1973 թ. Նո-յեմբերի 29ին Վենետիկում Ներսէս Շնորհալու մահուան 800ամեակի առիթով կազմակերպուած հանդիսութիւնը՝ Ս. Յուստինիանոս եկե-ղեցու սինագագրդ դահլիճում: Վենետիկի երաժշտասէր հասարակու-թիւնը ծանօթ է ոչ միայն Շնորհալու, այլեւ Եկմալեանի, Կոմիտասի, Արամ Պաչատրեանի եւ այլոց անուններին...:

Վենետիկում ամէն տարի Յուլիսի 17ը համաժողովրդական սո-նախմբութեան օր է՝ նուիրուած Ս. Փրկիչ եկեղեցուն: Դա կապւում է պատմական մի ուշագրաւ երեւոյթի հետ: 1577 թուականի ամռանը Վենետիկում տարածուած համաճարակին զոհ է գնում բնակչութեան մի զգալի մասը: Հասարակապետութիւնը ձեռք է առնում ամէն մի միջոց՝ կանխելու ահաւոր համաճարակը, բայց ոչինչ չի օգնում, եւ ահա հայազգի նաւաշինարար Անտոն Սուրեանը, «Հայ Անտոնը», որի անունը հռչակուած էր ծովասոյզ ռազմանաւերը փրկելու, ծովի յա-տակը մաքրելու նորատիպ մեքենաների իր գիտելով, ստեղծում է մի արտակարգ դեղամիջոց եւ կանխում 1577 թ. Վենետիկի համաճարակը: Դքսական պալատի սենատի որոշմամբ պարգեւատրուում է հայազգի փրկարարը, իսկ այդ օրը՝ Յուլիսի 17ը, վենետիկցիների համար ճա-նաչում է իրբեւ փրկութեան օր, եւ կառուցւում մի նոր տաճար՝ Ս. Փրկիչ տաճարը:

Իտալական՝ հին ու նոր արուեստների այս կախարդական աշխարհը, ստեղծագործական մեծ պահեր է շնորհել նաեւ համաշխարհային գրականութեան ու արուեստի ալյազգի տիտաններին: Այստեղ եղել են՝ ապրել ու գործել՝ Շեքսպիրը, Գէոթեն, Բայրոնը, Ֆլոբերը, Ստենդալը, Ադամ Միցկեւիչը, Գոգոլը, Զեխովը, Գորկին, Ալվազովսկին, Ադամեանը, Փափազեանը, Իսահակեանը, Զարենցը եւ այլ մեծանուն գործիչներ: Իտալական մի շարք քաղաքներում՝ Հռոմ, Վենետիկ, Ֆլորենցիա, Պարմա, Վերոնա եւ այլք, մատնացոյց են արւում քանդակներու կոթողներ, սրբավայրեր, պալատներ, հրապարակներ, սրճարաններ, որոնք կապւում են այս երեւելիների անունների հետ: Փոքրաթիւ ազգերի պատմութեան մէջ բացառիկ եւ հետաքրքրաշարժ երեւոյթ է հայերի հետ Բայրոնի՝ մեղանում լայնօրէն յայտնի առնչութիւնները: 1816 թուականին դալով Իտալիա, Վենետիկ, անգլիացի հանճարեղ բանաստեղծը մի ներքին պահանջով այցելում է Վենետիկի Ս. Ղազար կղզին ու առաջին իսկ օրից կապւում հայ ժողովրդի տարագիր զաւակների հետ, ծանօթանում հայոց դարաւոր, սրտակէզ պատմութեանը, սովորում նրա հնարքոյ լեզուն, գիրն ու գրականութիւնը, խորապէս ճանաչելով սիրում է հայ ժողովրդին ու գնահատում նրա բացառիկ դերը մարդկային ազգի պատմութեան մէջ: «Նրբ 1816 թուականին Վենետիկ հասալ, - գրում է Բայրոնը, - ես եւ ա՛յլ մանապարհորդների մում մեծապէս հետաքրքրւում էի մանաչելու Ս. Ղազարի միաբանութեամբ...»: «Նրանք քաղաքում էի մանաչելու Ս. Ղազարի միաբանութեամբ...»: «Թերեւս գոյութիւն չունին ժողովուրդների տարբերութիւններ, որոմք ալմամ շատ բեռնաւորութեամբ լինեն ռիւրներով, որքան հայոց տարբերութիւնները, - գրել է նա, - որովհետեւ իրենց առաքիւնութիւնը խաղաղութեան համար տաժաժ սերն է, միւշանց իրենց բոլոր թերութիւնները գալիս են օտար տիրապետութիւններից եւ բռնակալներից... այսուհանդերձ հակառակ իրենց տխուր անցեալին, ամստոյգ ապագային, իրենց երկիրը միշտ, բոլոր ժամանակների համար պիտի մնալ աշխարհիս ամէնից հետաքրքրականը եւ իրենց լեզուն աւելի երապուրիչ: Պարսկները եւ թուրքները աւերեցին այս երկիրը, ուր Աստուած ստեղծել էր մարդը ըստ պատկերի իւրում»:

Վենետիկահայոց կեանքի, Ս. Ղազարի Մխիթարեան Միաբանութեան պատմութեան հետ է կապւում նաեւ Բայրոնի ստեղծագործական կեանքի բազմաթիւ էջեր: Հանճարեղ բանաստեղծը իր «Չայլը Հարուլ» չորրորդ երկը, եւ «Մանֆրեդը» գրել է Վենետիկում, Ս. Ղազարում՝ Մխիթարեան Հայրերի մօտ, բայրոնեան ձիթենիների շուքի տակ:

Զարմանալի ու իւրօրինակ մի ներքին համախօսութեան... Նոյն դարում բոլորովին այլ պարագաներում, Հայրենիքի նկատմամբ ունեցած բայրոնեան նոյնանուն սէրը, նոյն անհուն կարօտն ու ազատութեան բաղձանքն են այրում, փոթորկում հայ ազգային մեծ բանաստեղծ Միքայէլ Նալբանդեանի հոգին: Նա էլ, խանդավառուած աստորիական լծի դէմ իտալական ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի կոչով, արտայայտում է իր հայրենիքի քաղաքական ազատութեան բաղձանքը եւ գրում է «Խալաքի աղջկայ երգը» սքանչելի բանաստեղծութիւնը, որը հրապարակ գալու առաջին օրերից (1861 թ.) երգւում է ամէնուր, ամէն տեղ՝ իբրեւ հայ ժողովրդի ազգային քայլերգ:

Վենետիկն ունի նաեւ Ա. Իսահակեանի եւ Նղիշ Զարենցի կեանքի հետ կապուած քաղցր յիշողութիւններ: Բազմիցս հրապարակուել է մեր այս մեծերի լուսանկարը Ս. Մարկոսի տաճարի հրապարակում (1928 թ.) մտերմիկ զրոյցի պահին, աղանիներ կերակրելիս: Այստեղ երկու հանճարներն ապրել են ստեղծագործական սքանչացումի բացառիկ պահեր: Մեծ Վարպետը Վենետիկում եւ Պոմպէյում գրել է խոհափրիխոփայական հայրենաբաղձ, սիրոյ եւ կարօտի բանաստեղծութիւնների մի ամբողջ շարք:

Զարենցը Վենետիկում է երկնել Իսահակեանին նուիրած իր հանրայայտ «Էլեգիան»՝ օտարութեան մէջ վշտահարուած երգչին՝ հայրենիք վերադարձնելու ներքին անթաքուն խորհրդով:

Ուրախութեամբ պէտք է յիշատակել, որ վերջին տարիների ընթացքում, հայ-իտալական մշակութային կապերն ուժեղանում են: Մխիթարեան Միաբանութեան վաստակաշատ հայագէտներ, մանկավարժներ, հրատարակիչներ՝ շարունակում են կենսագործել իրենց առաջնորդի՝ լուսանորոգն Մխիթարի պատգամները եւ առաջ են մղում հայագիտութիւնը, հայ դպրոցական, կրթական, լրսաւորական շարժումը իտալիայում եւ սփիւռքում: Հայ-իտալական բարեկամութեան կապն ու համագործակցութիւնը հարստանում է նորանոր մնայուն գործերով: Հայ եւ իտալացի գիտնականները, արուեստագէտները, պատմաբանները՝ արմատաւորում են հայագիտութիւնը իտալական համալսարանների համապատասխան ամբիոններում: Այժմ Միլանում գործում է «Իտալահայ մշակութային միութիւնը», Միլանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտում գործում է հայկական միջնադարի հնութիւնների ուսումնասիրութեան կենտրոնը: 1968 թուին հիմնուած է «Հայ ճարտարապետութեան վաւերագրեր» մատենաշարը: Հայ եւ իտալացի արուեստագէտների ջանքերով կազմակերպւում են պարբերական գիտաժողովներ իտալիայում եւ Հայաստանում:

Հայ-իտալական հնագոյն, դարերի պատմութիւնը նորոգւում, հարստանում էր, երբ վրայ հասաւ 1988 թ. Դեկտեմբեր 7ի հայոց անօրինակ աղէտը:

Պատմութիւնը ըստ արժանւոյն կը գնահատուի հայոց երկնային պատուհասի օրերին, ողջ աշխարհի ժողովուրդներին, այս դէպքում յատկապէս իտալացիներին ցուցաբերած անհափելի կարեկցանքն ու մարդասիրութիւնը: Սպիտակի իտալական ականը դարձաւ հայ եւ իտալացի ժողովրդներին հինաւորաց բարեկամութեան նոր խորհրդանիշ:

Այսպէս ուրեմն: Հայ իտալական յարաբերութիւններին հարուստ եւ հետաքրքրական պատմութիւնը, որ ընդգրկում է շուրջ 15 դար, սպասում է գիտական, քննական, համակողմանի ուսումնասիրութեան: Միայն Միխիթարեան Միաբանութեան, Վենետիկի Ս. Ղազարի հայոց գրական, կրթական, լուսաւորական եռադարեան կեանքի շուրջ պէտք է ստեղծուեն հատորներ, որոնք կը ներկայանան նաեւ աշխարհասփիւռ հայութեան եւ մայր հայրենիքի ընդհանուր կեանքի պատմութեանը: Վերջերս միայն մեզ յայտնի դարձաւ պատմական գիտութիւնների թեկնածու Հրաչեայ Ասմարեանի Հայ-իտալական 19-20րդ դարերի պատմութեանը վերաբերող՝ «Իտալական ազատագրական շարժումները հայ հասարակական մտքի գնահատութեամբ» աշխատութիւնը:

ՇՈՒՇԱՆԻԿ ՆԱԶԱՐԵԱՆ